

ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ηλίας Αναγνωστάκης - Ευαγγελία Μπαλτά

ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Ηλίας Αναγνωστάκης - Ευαγγελία Μπαλτά

ISBN 978-960-244-211-1

© 2020, ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΟΜΙΛΟΥ ΠΕΙΡΑΙΩΣ

Αγγ. Γέροντα 6, 105 58 Αθήνα, Τηλ.: (+30) 210 3256922, Fax: (+30) 210 3218145

piop@piraeusbank.gr, www.piorp.gr

ISBN 978-960-9538-95-4

© 2020, ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ - ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα, Τηλ.: (+30) 210 7273554, Fax: (+30) 210 7273629

iie@eie.gr, www.eie.gr

Διατίθεται επίσης από: <https://history-bookstore.eie.gr>

Η νέα έκδοσή μας με τίτλο «Ελιά και λάδι στην ανατολική Μεσόγειο. Από την αρχαιότητα στην προβιομηχανική εποχή» έρχεται να ενισχύσει την ισχυρή και διαχρονική σχέση του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς με την ελιά και το λάδι.

Δύο μουσεία του Δικτύου του Ιδρύματος, το Μουσείο Ελιάς και Ελληνικού Λαδιού, στη Σπάρτη, και το Μουσείο Βιομηχανικής Ελαιουργίας, στην Αγία Παρασκευή της Λέσβου, είναι αφιερωμένα στην ιστορία αλλά και την επεξεργασία του πολύτιμου αυτού καρπού. Έντονη είναι η παρουσία της ελιάς και του λαδιού και στις εκδόσεις μας, με τίτλους όπως «Η ελιά και το λάδι στον αρχαίο ελληνικό κόσμο» και «Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο», βιβλία συνταγών με λάδι, ακόμα και το λαϊκό παραμύθι «Της ελιάς το δάκρυ».

Η νέα έκδοση έρχεται να καλύψει το θέμα στην πιο μακρά δυνατή διάρκειά του, και συγκεκριμένα από τους προϊστορικούς χρόνους έως τον 20ό αιώνα. Ο Ηλίας Αναγνωστάκης και η Ευαγγελία Μπαλτά, μελετητές και οι δυο με βαθιά γνώση του αντικείμενου, έχουν την επιστημονική επιμέλεια του τόμου, στον οποίο συμμετέχουν με κείμενά τους σημαντικοί ερευνητές και πανεπιστημιακοί, Έλληνες και ξένοι. Για την υλοποίηση αυτού του τόσο απαιτητικού εγχειρήματος καθοριστική υπήρξε, επίσης, η πολύπλευρη συμβολή του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

Ελπίζουμε ότι το βιβλίο θα αποτελέσει χρήσιμο εργαλείο για όλους όσοι μελετούν την ελιά και το λάδι.

Γιώργος Χαντζηνικολάου
Πρόεδρος Δ.Σ. ΠΙΟΠ

Ο καλαίσθητος αυτός τόμος, καρπός ευδόκιμης συνεργασίας με το ΠΙΟΠ, που επιμελήθηκαν οι διευθυντές ερευνών του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, Ηλίας Αναγνωστάκης και Ευαγγελία Μπαλτά, είναι αφιερωμένος στην ελιά και στο λάδι, ένα δέντρο τόσο οικείο στην ανατολική Μεσόγειο σχεδόν όσο και η θάλασσα και ο ήλιος της. Το φυσικό περιβάλλον, η ιστοριογραφία, η λογοτεχνία, οι εικαστικές και άλλες τέχνες επηρεάστηκαν βαθιά από αυτό το ωραίο, αλλά και προσοδοφόρο δέντρο. Από την προϊστορική εποχή έως σήμερα οι κάτοικοι της ανατολικής Μεσόγειου καλλιέργησαν, εμπορευματοποίησαν και ύμνησαν με ποικίλους τρόπους την ελιά, το λάδι και τα παράγωγά του.

Οι συγγραφείς αυτής της έκδοσης συστήνουν μια ομάδα έγκριτων ερευνητών καταρχάς από το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, αλλά και από άλλους ελληνικούς, τουρκικούς, ισραηλινούς και γαλλικούς επιστημονικούς θεσμούς. Όλοι έχουν μελετήσει σε βάθος την ελιά και το λάδι σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές και καταθέτουν με επιστημονική μέθοδο τη γνώση τους στα κείμενα τους.

Βασίλειος Γρηγορίου
Πρόεδρος Δ.Σ. ΕΙΕ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 13 ΕΙΣΑΓΩΓΗ**
Ηλίας Αναγνωστάκης - Ευαγγελία Μπαλτά
- 28 ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ**
- Α΄ ΜΕΡΟΣ**
- ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ**
- 35 Η ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ**
Κώστας Κωτσάκης - Τάνια Βαλαμώτη -
Ντούσκα Ούρεμ-Κώτσου
- 53 L'OLIVIER CHÉRI DES DIEUX**
Jean-Pierre Brun
- 75 Η ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ 2006-2016**
Ηλίας Αναγνωστάκης
- 83 ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΛΑΙΟΛΑΔΟΥ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ
ΑΓΡΕΠΑΥΛΗ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΠΙΕΡΙΑΣ. ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ
ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΒΟΤΑΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ**
Εύη Μαργαρίτη
- 95 Η ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΥΣ
ΧΡΟΝΟΥΣ**
Σοφοκλής Χατζησάββας
- ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΧΡΟΝΟΙ**
- 117 OLIVES AND OLIVE OIL IN THE EASTERN
MEDITERRANEAN IN THE ROMAN AND
BYZANTINE PERIODS**
Rafael Frankel
- 153 ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΥΣ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ
ΤΟΥ ΛΑΔΙΟΥ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΥΣΤΕΡΟΥΣ ΡΩΜΑΪΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
(4ος-7ος αι. μ.Χ.)**
Στέλλα Δεμέστιχα
- 167 ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ
ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΑΜΦΟΡΕΙΣ (ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ
ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ): ΑΜΦΟΡΕΙΣ ΓΙΑ ΛΑΔΙ Ή ΓΙΑ ΚΡΑΣΙ;**
Αναστασία Γ. Γιαγκάκη
- 205 ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΕΛΑΪΚΑ ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ
(7ος-14ος αι.)**
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου
- 225 ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ
ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
(4ος-12ος αι.)**
Ηλίας Αναγνωστάκης
- 251 Η ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ
ΚΑΙ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΕΛΑΙΟΔΕΝΤΡΩΝ
ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ**
Έφρη Ράγια
- 267 ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ: ΚΟΜΝΗΝΕΙΟΙ
ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ**
Μαρία Γερολυμάτου
- Β΄ ΜΕΡΟΣ**
- ΒΕΝΕΤΙΚΟΙ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ**
- ΣΥΡΟΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ-ΚΥΠΡΟΣ**
- 287 ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΣΑΠΩΝΟΠΟΙΙΑ
ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΣΥΡΟΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗ
(16ος-19ος αι.)**
Ευαγγελία Μπαλτά
- 295 Η ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ
(1570-1878)**
Ειρήνη Κωνσταντίνου - Δημήτρης Δημητρίου
- ΚΡΗΤΗ**
- 305 Η ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΔΙ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ
(13ος-14ος αι.)**
Χαράλαμπος Γάσπαρης
- 319 Η ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΔΙ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ:
Η ΔΙΕΞΟΔΟΣ ΠΡΟΣ ΤΗ ΔΥΣΗ
(15ος-17ος αι.)**
Νίκος Ε. Καραπιδάκης
- 329 ΕΛΙΑ - ΛΑΔΙ - ΣΑΠΟΥΝΙ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ
ΚΡΗΤΗ (ΤΕΛΗ 17ου-ΑΡΧΕΣ 19ου αι.)**
Ευαγγελία Μπαλτά
- 341 Η ΕΛΑΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ
ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΚΡΗΤΙΚΩΝ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ**
Ayşe Nühket Adıyeye - Nuri Adıyeye
- 347 ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΚΑΙ ΕΛΑΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ (1830-1913)**
Μάνος Περάκης
- ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ**
- 365 ΕΛΑΙΩΝΕΣ, ΕΛΑΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ
ΛΑΔΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ
(13ος-19ος αι.)**
Ευαγγελία Μπαλτά - Αγγελική Πανοπούλου
- ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΙΟΝΙΟΥ**
- 391 Η ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΔΙ ΣΤΑ ΙΟΝΙΑ ΝΗΣΙΑ
(15ος-19ος αι.)**
Νίκος Ε. Καραπιδάκης
- 411 Η ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ.
Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ
ΠΡΟΝΟΗΤΗ ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΑΣ
ΑΓΟΣΤΙΝΟ SAGREDO ΣΤΑ ΜΕΣΑ
ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ**
Δέσποινα Ερ. Βλάχου
- ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ**
- 421 ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΕΛΑΙΟΛΑΔΟ ΣΤΟ ΑΡΧΙΠΕΛΑΓΟΣ
(17ος-18ος αι.)**
Ελευθερία Ζέη
- ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ**
- 435 ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΣΤΗ ΘΑΣΟ**
Ευαγγελία Μπαλτά - Γιώργος Κουτζακίωτης
- 439 ΕΛΙΑ ΚΑΙ ΛΑΔΙ ΣΤΗ ΜΥΤΙΛΗΝΗ (16ος-19ος αι.)**
Ευαγγελία Μπαλτά
- 449 Η ΕΛΑΙΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΣΤΟ ΒΙΛΑΕΤΙ
ΤΟΥ ΑΪΔΙΝΙΟΥ**
Zeki Arıkan
- 455 ΑΠΟ ΤΟ ΣΟΥΣΑΜΙ ΣΤΗΝ ΕΛΙΑ.
Η ΕΛΑΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΑΔΡΑΜΥΤΤΙ
(EDREMIT)**
Fikret Yılmaz
- Ο ΑΝΕΦΟΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ
ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ**
- 463 ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΤΟΥ ΛΑΔΙΟΥ ΚΑΙ
ΤΟΥ ΣΑΠΟΥΝΙΟΥ ΣΤΗΝ ΙΣΤΑΜΠΟΥΛΑ
ΤΟΥ 18ου ΚΑΙ 19ου ΑΙΩΝΑ**
Mehmet Genç
- 469 Ο ΑΝΕΦΟΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ
ΜΕ ΣΑΠΟΥΝΙ ΚΑΙ Η ΣΥΝΤΕΧΝΙΑ
ΤΩΝ ΣΑΠΩΝΟΠΟΙΩΝ**
Gülden Sarııldız
- ΝΕΩΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ**
- 481 ΟΙ ΕΘΝΙΚΟΙ ΕΛΑΙΩΝΕΣ: ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ**
Γεώργιος Μητροφάνης
- 489 ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ:
ΕΝΑΣ ΠΡΩΤΟΣ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ**
Ευρυδίκη Σιφναίου
- 517 ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΛΑΙΟΥΡΓΙΑ**
Αντώνης Πλυτάς
- 525 ΕΝΑΣ ΑΙΩΝΑΣ ΕΞΑΓΩΓΩΝ ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΚΩΝ
ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ (1831-1939)**
Patrick Boulanger
- 540 ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ**

Η διάδοση της ελαιοκαλλιέργειας στη λεκάνη της Μεσογείου

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- AA: *Archäologischer Anzeiger*
AD: Αρχαιολογικόν Δελτίον
AE: Αρχαιολογική Εφημερίς
AEMΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη
AJA: *American Journal of Archaeology*
AM: *Athenische Mitteilungen*
AOC: *Archives de l'Orient Chrétien*
AS: *Anatolian Studies*
ASCSA: *The American School of Classical Studies at Athens*
AST: *Araştırma Sonuçları Toplantısı*
BAR: *British Archaeological Reports*
BASOR: *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*
BCH: *Bulletin de Correspondance Hellénique*
BSA: *The Annual of the British School at Athens*
Byz. Sorb.: *Byzantina Sorbonensia*
BZ: *Byzantinische Zeitschrift*
CEDAC: *Carthage Bulletin: Centre d'études et de documentation archéologique de la conservation*
CFHB: *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
CNRS: *Centre national de la recherche scientifique*
DOP: *Dumbarton Oaks Papers*
EHB: A. Laiou (επιμ. έκδ.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, 3 τόμοι, Washington, DC, 2002.
EHR: *The English Historical Review*
IATE: *Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας της Ελλάδος*
IFAPO: *Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient*
INSTAP: *The Institute for Aegean Prehistory*
JASc: *Journal of Archaeological Science*
JHS: *Journal of Hellenic Studies*
JÖB: *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
JRA: *Journal of Roman Archaeology*
MM: F. Miklosich - J. Müller, *Acta et diplomata Graeca Medii Aevi sacra et profana*
ODB: *The Oxford Dictionary of Byzantium*
ÖJH: *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien*
PG: *Patrologia Graeca (Migne)*
ΠΙΟΠ: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς
PLP: *Prosopographisches Lexikon zur Paläologenzeit*
PRAP: *The Pylos Regional Archaeological Project*
PRO.FO: *Public Record Office, Foreign Office*
RDAC: *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*
REB: *Revue des Études Byzantines*
SFECAG: *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*
TIB: *Tabula Imperii Byzantini*
TM: *Travaux et Mémoires*
WBS: *Wiener Byzantinistische Studien*
Amouretti - Brun 1993: M.-C. Amouretti - J.-P. Brun (επιμ.), *La production du vin et de l'huile en Méditerranée / Oil and Wine Production in the Mediterranean Area*, Symp. Intern, Aix en Provence 1991, *BCH Suppl. XXVI*, École française d'Athènes, Paris 1993.
Ελιά και λάδι 1996: Ελιά και λάδι, Δ' Τριήμερο Εργασίας, Καλαμάτα 7-9 Μαΐου 1993, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1996.
Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα 2003: Π. Καμηλάκης - Λ. Καραπιδάκη (επιμ.), *Η ελιά και το λάδι από την αρχαιότητα έως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα 1-2 Οκτωβρίου 1999*, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας 19, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2003.
Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο 2003: Π. Καμηλάκης - Λ. Καραπιδάκη (επιμ.), *Η ελιά και το λάδι στον χώρο και τον χρόνο, Πρακτικά Συμποσίου, Πρέβεζα, 24-26 Νοεμβρίου 2000*, Θεοφάνειος Σχολή, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας 20, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2003.

Ηλίας Αναγνωστάκης

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Η ΕΛΑΙΟΚΟΜΙΑ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ 2006-2016

Η παρούσα βιβλιογραφική επισκόπηση της δεκαετίας 2006-2016 είναι συμπληρωματική του πρώτου μέρους του τόμου και κυρίως για την ελαιοκομία της ύστερης αρχαιότητας και του Βυζαντίου. Υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι μέχρι και το 2010 είχαν ήδη παραληφθεί οι περισσότερες μελέτες - αναθέσεις από το ΠΙΟΠ, πολλές από τις οποίες δημοσιεύονται τελικά όπως ακριβώς παραδόθηκαν. Θεωρήσαμε, λοιπόν, χρήσιμο να καταστρωθεί μια βιβλιογραφία, ενημερωτική της συντελεσθείσας στο μεταξύ έρευνας.

Δίδονται μελέτες που αφορούν την ελαιοκαλλιέργεια, παραγωγή, κατανάλωση και εμπορία ελαιόλαδου στην ανατολική Μεσόγειο και κυρίως στη βυζαντινή αυτοκρατορία (χερσόνησο του Αίμου, Μικρά Ασία, χώρες του Εύξεινου Πόντου, νησιά και μερικώς βυζαντινή Συροπαλαιστίνη). Επιλεκτικά περιλαμβάνονται και κάποιες όχι ευρέως γνωστές μελέτες που εκδόθηκαν κατά το διάστημα 2000-2006, δηλαδή είναι προγενέστερες της δεκαετίας επισκόπησης 2006-2016, όπως επίσης και εργασίες πέραν του γεωγραφικού ή ιστορικού ορίου (αρχαία και βυζαντινή ανατολική Μεσόγειος), καθώς κρίνονται χρήσιμες αναφοράς και υπενθύμισης. Επίσης, δίδονται πολλά άρθρα ή μονογραφίες με γενικούς τίτλους, με παλυνολογικά, παλαιοκλιματικά και περιβαλλοντικά ή ακόμη και με αλλότρια κύρια θέματα, στο βαθμό που προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για την ελαιοκομία και την ελαιοπαραγωγή. Κατά περίπτωση δηλώνονται αναλυτικότερα οι σχετικές με την ελαιοκομία σελίδες των μελετών αυτών.

Η πλούσια νεότερη βιβλιογραφία και προβληματική για την κεραμική και γενικά για τα δοχεία αποθήκευσης και μεταφοράς ελαίου έχει βρει τη θέση της και αξιοποιείται στις σχετικές και ενημερωμένες μελέτες του παρόντος τόμου, συνεπώς εδώ δίδονται ελάχιστοι τίτλοι και μόνον στον βαθμό που το εξεταζόμενο θέμα είναι κυρίως η παραγωγή και διακίνηση ελαίου. Αυστηρά επιλεγμένη είναι η ειδική βιβλιογραφία για τη χρήση του ελαίου στη φωταψία (λυχνάρια, κανδήλια, πολυκάνδηλα), τη διατροφή και την υγιεινή. Τέλος, δεν περιλαμβάνονται γενικής φύσεως μελέτες για τους τρόπους καλλιέργειας και συγκομιδής, για τους τρόπους έκθλιψης του ελαιοκάρπου, τα ελαιοτριβεία και τα ελαιοπιεστήρια, την εμπορία ή χρήση του ελαίου, αν οι εργασίες αυτές, με τις κοινότητες αναφορές τους δεν προσφέρουν κάτι το ενδιαφέρον ή σημαντικό.

Μετά την κατάρθρωση και επανόρθωση της παρούσης βιβλιογραφίας διαπιστώνεται ότι οι ελληνικές μελέτες για την ελαιοκομία στην ύστερη αρχαιότητα και το Βυζάντιο είναι ελάχιστες κατά το διάστημα 2006-2016. Τούτο αφορά επίσης, αλλά όχι στον ίδιο βαθμό, τις δημοσιεύσεις για την ιστορία της ελληνικής ελαιοκομίας των νεότερων χρόνων. Πιθανότατα, μετά την πλούσια παραγωγή κατά τις προηγούμενες δεκαετίες, με τη διοργάνωση πολλών συνεδρίων και την έκδοση πρακτικών, με την ανάθεση μελετών από φορείς (ΠΤΙ ΕΤΒΑ-ΠΙΟΠ, Ακαδημία Αθηνών κ.λπ.) που είχαν μάλιστα αναλάβει τη δημιουργία τοπικών Μουσείων ανά την Ελλάδα, οι δημοσιεύσεις γίνονται πιο σπάνιες, προφανώς λόγω κάμψης του ενδιαφέροντος των χορηγών και των άλλων φορέων. Αντίθετα, διαπιστώνεται κυριολεκτικά ένας συνεχιζόμενος οργασμός έρευνας και εκπόνησης ξενόγλωσσων άρθρων (κυρίως με παλυνολογικό ή αρχαιολογικό περιεχόμενο) για τη Συρο-Παλαιστίνη και τη Μικρά Ασία, δηλαδή περιοχές ιδιαίτερα πλούσιες, σχεδόν ανεξάντλητες, σε κάθε είδους ελαιϊκά ευρήματα. Θέλωμε να πιστεύουμε ότι με τον παρόντα τόμο και την εδώ παρεχόμενη βιβλιογραφία ως απολογισμό, η ελληνική επιστήμη ξαναδίνει το στίγμα της και επανασυνδέεται με τις καλές εποχές της ελαιϊκής έρευνας.

OLEICULTURE IN LATE ANTIQUITY AND BYZANTIUM. PUBLICATIONS IN 2006-2016

ILIAS ANAGNOSTAKIS

This bibliographic review of the decade 2006-2016 is complementary to the first part of the book, mainly on the subject matter of olive cultivation in Late Antiquity and Byzantium. It was necessitated by the fact that until 2010 the Piraeus Bank Group Cultural Foundation had received most of the studies assigned, a number of which are published here as they were submitted, not having been updated for various reasons. Thus, we considered that it would be of use to compile a bibliography shedding light on research already carried out.

This bibliography includes studies on olive cultivation, production and trade of olive oil in the eastern Mediterranean

region, notably the Byzantine Empire (the Balkan Peninsula, Asia Minor, the Black Sea region, the islands and partly Byzantine Egypt and Syria-Palestine). It also includes just as reminder a limited selection of not widely known studies published in 2000-2006, predating the review decade 2006-2016, as well as studies beyond the geographical or historical specifications (ancient and Byzantine eastern Mediterranean), as they are deemed useful as references and reminders too. In addition, many articles and monographs are included (under general titles comprising palynology, paleoclimate and environmental studies or even studying themes other than oleiculture), to the extent that they offer significant information on olive cultivation and olive oil production. Where appropriate, references are given indicating the exact pages of some studies on olive cultivation or in relation to olive oil.

The vast literature and the issues surrounding pottery and containers used for the storage and transportation of olive oil in general are well established and utilized in related and updated studies featured in this book; consequently, this bibliography comprises few titles on this theme, only insofar as the subject matter focuses on the production and transportation of olive oil. A special bibliography on the use of olive oil in lighting (lamps, burners, chandeliers), nutrition and hygiene has been carefully selected. Finally, the bibliography does not include generalized studies on the diversity of cultivation and harvesting, pressing the olives, the oil mills and the olive presses, the trade and uses of olive oil, if no elements of additional interest or significance are added to established body of knowledge.

After the compilation and rereading of this bibliography it becomes apparent that Greek research and bibliography on olive cultivation in Late Antiquity and Byzantium is quite limited during the 2006-2016 timeframe. This can be said also, though not to the same extent, about publications on the history of Greek olive cultivation in modern times. Most probably, after the abundant production in the preceding decades, when numerous conferences had been organized in Greece and proceedings had been published, as well as studies commissioned by various bodies (ETBA-PIOP, The

Academy of Athens, etc.) that had also undertaken the creation of local olive-oil museums all over Greece, new editions became sparser, presumably owing to the economic crisis and to diminished interest on the part of sponsors and other organizations. In contrast, there was increasing growth in research and studies (mainly by international teams and scholars working in Israel, Jordan, Turkey on

palynology and archaeology) about Late Antique and Byzantine Syria-Palestine and Asia Minor, areas of great richness and an almost inexhaustible trove of findings related to olive oil. It is our wish that with this book and its bibliography in lieu of a review report, the Greek science may yet again make its mark and reconnect with the good old days of research about olive. ■

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

2000

N. Çevik, "An Olive Oil Production Center in Pamphylia: Lyrboton Kome", *Lykia* 3 (2000), 79-102.

2001

K. Ahmet, "A Middle Byzantine Olive Press Room at Aphrodisias", *Anatolian Studies* 51 (2001), 159-167.

2003

S. Kapetanaki, "An Unpublished Supplication on Barren Olive-Trees by Macarius Macres", στο Ch. Dendrinos κ.ά. (επιμ.), *Porphyrogenita: Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot 2003, 457-460.

M. Vermoere - L. Vanhecke - M. Waelkens - E. Smets, "Modern and Ancient Olive Stands near Sagalassos (South-west Turkey) and Reconstruction of the Ancient Agricultural Landscape in Two Valleys", *Global Ecology and Biogeography* 12/3 (2003), 217-235.

2004

D. Syon, "A Late Byzantine Oil Press at Kefar Barukh", *Atiqot* 47 (2004), 155-168.

M. Vermoere, *Holocene Vegetation History in the Territory of Sagalassos (Southwest Turkey): A Palynological Approach* (Studies in Eastern Mediterranean Archaeology), Brepols, Turnhout 2004.

Ειδικά για την ελιά, 26-29, 108-111, για την ελαιοπαραγωγή και τα ελαιοτριβεία, 156-169, 239-243.

On olive cultivation, 26-29, 108-111, olive oil production and oil mills, 156-169, 239-243.

2005

S. Mitchell, "Olive Cultivation in the Economy of Roman Asia Minor", στο S. Mitchell - C. Katsari, *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor*, Swansea 2005, 83-113.

2006-2016

2006

A. Μέξια, «Ελαιοκομία στη βυζαντινή Λακεδαίμονα. Πηγές και αρχαιολογικά τεκμήρια», *Λακωνικά Σπουδαί* 18 (2006), 205-223.

N.K. Rauh - M.J. Dillon - C. Dore - R. Rothaus - M. Korsholm, "Viticulture, Oleoculture, and Economic Development in Roman Rough Cilicia", *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte* 25 (2006), 49-98.

2007

Olio e vino nell'alto Medioevo, Atti delle Live settimane di studio della Fondazione Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, Spoleto, 20-26 aprile 2006, Spoleto 2007.

H. Bresc, « Mer morte et oliviers perdus. Repli et survie de l'olive méditerranéenne (Ive-XIle siècle) », 55-106.

L. Ermini Pani - F.R. Stasolla, "Le strade del vino e dell'olio: commercio, trasporto e conservazione", 539-598.

D. Jacquart, « L'huile et le vin dans les soins du corps en Orient musulman et en Occident chrétien », 869-896.

D. Scortecchi, "Rappresentare la vite e l'olivo nell'Oriente alto-medievale", 835-868.

S. Parenti, "Vino e olio nelle liturgie bizantine", 1251-1290.

Chr. Hannick, « Huile et vin dans les récits hagiographiques », 1417-1433.

H. Αναγνωστάκης, «Oleum vero ex rauco. Ελιά και λάδι στην Πελοπόννησο κατά την ύστερη αρχαιότητα και τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους», στο Ε. Μπενέκη (επιμ.), «Ο δε τόπος ... ελαιοφόρος». *Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2007, 48-59.

H. Αναγνωστάκης, «Η ελαιοφόρος Πελοπόννησος στους μέσους βυζαντινούς χρόνους», στο Ε. Μπενέκη (επιμ.), «Ο δε τόπος ... ελαιοφόρος». *Η παρουσία της ελιάς στην Πελοπόννησο*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2007, 60-73.

T. Lewit, "Absent-Minded Landlords and Innovating Peasants? The Press in Africa and the Eastern Mediterranean", στο L. Lavan - E. Zanini - A. Sarantis (επιμ.), *Technology in Transition A.D. 300-650* (Late Antique Archaeology 4), Leiden - Boston 2007, 119-139.

T.S. Noonan - R.K. Kovalev, "Prayer, Illumination, and Good Times: The Export of Byzantine Wine and Oil to the North of Russia in pre-Mongol Times", *Acta Byzantina Fennica* 8: 1995-1996 (1997), 73-96 και αναδημοσίευση στο J. Shepard (επιμ.), *The Expansion of Orthodox Europe. Byzantium, the Balkans and Russia*, Aldershot 2007, 161-184.

T.S. Noonan - R.K. Kovalev, "Wine and Oil for All the Rus! The Importation of Byzantine Wine and Olive Oil the Kievan Rus", *Acta Byzantina Fennica* 9: 1997-1998 (1999), 118-152 και αναδημοσίευση στο J. Shepard (επιμ.), *The Expansion of Orthodox Europe. Byzantium, the Balkans and Russia*, Aldershot 2007, 185-220.

G. Saint-Guillain, « Quittance d'un chargement d'huile du Péloponnèse destiné à Alexandrie (Corinthe, 1135) », στο S. Métivier (επιμ.), *Économie et société à Byzance: (VIIIe - XIIe siècle); textes et documents* (Publications de la Sorbonne. Série Byzantina Sorbonensia / 24), Paris 2007, 268.

G. Varinlioglu, "Living in a Marginal Environment: Rural Habitat and Landscape in Southeastern Isauria", *DOP* 61 (2007), 287-317.

Για την ελαιοκαλλιέργεια, τα εργαστήρια και το εμπόριο ελαίου, 292, 294, 299, 306-308.

About olive cultivation, oil mills and olive oil trade, 292, 294, 299, 306-308.

2008

Ü. Aydınoğlu - E. Alkaç, "Rock-Cut Wine Presses in Rough Cilicia", *Olba* 16 (2008), 277-290.

Συχνές αναφορές στην παραγωγή οίνου και ελαίου στην Κιλικία και στην εμπορία των προϊόντων αυτών έως τα πρωτοβυζαντινά χρόνια.

Frequent references to wine and olive oil production in Cilicia and the trade of these products until the proto-Byzantine era.

A. England - W.J. Eastwood - C. Neil Roberts - R. Turner - J.F. Haldon, "Historical Landscape Change in Cappadocia (Central Turkey): a Palaeoecological Investigation of Annually laminated Sediments from Nar Lake", *The Holocene* 18,8 (2008), 1229-1245.

Παλυνολογικά και ελαιοκομικά, 1231, 1241-1242.

Palyology and olive cultivation, 1231, 1241-1242.

Y. Magen, "Oil Production in the Land of Israel in the Early Islamic Period", στο Y. Magen, *Judea and Samaria: Researches and Discoveries* (Judea and Samaria Publications 6), Jerusalem 2008, 257-343.

Σ. Χατζησάββας, *Η ελιά και το λάδι στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*, ΠΙΟΠ, Αθήνα 2008.

2009

P. Armstrong, "Merchants of Venice at Sparta in the 12th century", στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern* (British School at Athens. Studies 16), 2009, 313-321.

E. Ayalon - R. Frankel - A. Kloner (επιμ.), *Oil and Wine Presses in Israel from the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*, Oxford 2009.

Σύντομες παρουσιάσεις, από πολλούς ερευνητές, ελαιοτριβείων και ελαιοπιεστήριων, εκ των οποίων πολλά υστερορωμαϊκά και βυζαντινά.

Brief presentations by many researchers about oil mills and presses, many of them dating from the Late Roman and Byzantine era.

T. Bezeczkzy, "Adriatic Olive Oil and Olives in Ephesus", στο S. Pesavento Mattioli - M.-B. Carre (επιμ.), *Olio e pesce in epoca romana. Produzione e commercio nelle regioni dell'Alto Adriatico, Atti del Convegno (Padova 16 febbraio 2007)* (Antenor Quaderni 15), Roma 2009, 339-346.

M. Decker, *Tilling the Hateful Earth. Agricultural Production and Trade in the Late Antique East*, Oxford 2009.

Ειδικά το κεφάλαιο 5: The 'Queen of All Trees': The Olive in Late Antique Agriculture.

Especially chapter 5: The 'Queen of All Trees': The Olive in Late Antique Agriculture.

C. Guignard, « Une source peut en cacher une autre : Africanus et les recettes des Géoponiques relatives à l'huile d'olive (IX, 21-27) », στο M. Wallraff - L. Mecella (επιμ.), *Die Kestoi des Julius Africanus und ihre Überlieferung*, W. de Gruyter (Texte und Untersuchungen 165) 2009, 211-242.

K. Romanus - J. Baeten - J. Poblome - S. Accardo - P. Degryse - P. Jacobs - D. De Vos - M. Waelkens, "Wine and Olive Oil Permeation in Pitched and Non-Pitched Ceramics: Relation with Results from Archaeological Amphorae from Sagalassos, Turkey", *JASc* 36 (2009), 900-909.

T. Waliszewski, "Olive Oil Installations in Late Antique Jordan - A Case in the History of Ancient Technology", στο A. Hadidi (επιμ.), *Studies in the History and Archaeology of Jordan X*, Amman 2009, 409-421.

2010

M. Ahmed, *Rural Settlement and Economic Activity: Olive Oil and Amphorae Production on the Tarhuna Plateau during the Roman Period*, Thesis University of Leicester 2010.

Ü. Aydınoğlu - A. K. Şenol (επιμ.), *Olive Oil and Wine Production in Anatolia during the Antiquity / Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Proceeding of the International Symposium in Mersin Turkey*, 06-08 November 2008, Mersin 2010.

Ü. Aydınoğlu, "Olive Oil Production in Rough Cilicia: Production Installations -Settlement Patterns-Dating", 1-18.

V. Iacomi, "Some Notes on Late Antique Oil and Wine Production in Rough Cilicia (Isauria) in the Light of Epigraphic Sources: Funerary Inscriptions from Korykos, LR 1 Amphorae Production in Elaiussa Sebaste and the Abydos Tariff", 19-32.

E. Aşkın, "Antik Çağda Korykos' taki Zeytinyağı ve Şarap Üretimine Yönelik Yapılanmalar ve Bunların Yerleşim Düzenlemesi İçerisindeki Yeri", 33-52.

A.U. De Giorgi, "Olive Oil Production in the Antiochene from the Early Empire into Late Antiquity", 97-108.

A. Diler, "Olive Oil and Wine Production of the Halikarnassos Peninsula in Karia", 135-174.

G. Scardozzi, "Oil and Wine Production in Hierapolis of Phrygia and its Territory during Roman and Byzantine Age: Documentation from Archaeological Excavations and Surveys", 277-302.

R. Frankel, "Lever-and-Screw Olive Presses: A Note", *Israel Exploration Journal* 60, No. 1 (2010), 94-97.

D. Jacoby, "Mediterranean Food and Wine for Constantinople: The Long-Distance Trade, Eleventh to Mid-Fifteenth Century", στο E. Kislinger - J. Koder - A. Külzer (επιμ.), *Handelsgüter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert)*, Wien 2010, 127-147.

Ειδικά για τη διακίνηση ελαίου, 129-131.

Especially on the transport of olive oil, 129-131.

A. Opaıt, "Aspects of the Provisioning of the Pontic Settlements with Olive Oil in the Hellenistic and Early Roman Periods", στο D. Kassab Tezgör - N. Inaishvili (επιμ.), *Pataps I. Production and Trade of Amphorae in the Black Sea. Actes de la Table Ronde internationale de Batoumi et Trabzon, 27-29 avril 2006*, Institut Français d'Études Anatoliennes-Georges Dumézil (Varia Anatolica 21), Istanbul 2010, 153-158.

2011

A. Izdebski, "Why did Agriculture flourish in the Late Antique East? The Role of Climate Fluctuations in the Development and Contraction of Agriculture in Asia Minor and the Middle East from the 4th till the 7th c. AD", *Millennium* 8 (2011), 291-312.

Y. Lolos, *Land of Sikyon. Archaeology and History of a Greek City-State. With Contributions by A. Koskinas, Lina Kormazopoulou, Ioanna Zygouri, V. Papathanassiou, A. Matthaıou (Hesperia, Supplement 39)*, Princeton N.J. 2011.

Διαχρονικές παρατηρήσεις για την ελαιοκομία στην περιοχή, 12, 40-53 και ακολούθως σποραδικά.

Data on olive cultivation in the area, 12, 40-53 and passim.

I. Μότσανος - Ε. Μπίντση (επιμ.), *Μια ιστορία από φως στο φως. Κατάλογος Έκθεσης, Light on Light, An Illuminating Story. Exhibition Catalogue*, Λαογραφικό & Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, Θεσσαλονίκη 2011.

G. Varinlioglu, "Trades, Crafts, and Agricultural Production in Town and Countryside in Southeastern Isauria", στο O. Dally - Chr. Ratté (επιμ.), *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Michigan 2011, 173-187.

2012

J. Bonnéric, « Les huiles et leurs usages en terre d'Islam à partir du VIIIe siècle », στο D. Frère - L. Hugot (επιμ.), *Les huiles parfumées: en Méditerranée occidentale et en Gaule, VIIIe s. av.-VIIIe s. apr. J.-C. : Actes du colloque organisé par l'université de Bretagne Sud*, Rennes 2012, 307-314.

A. Izdebski, "The Changing Landscapes of Byzantine Northern Anatolia", *Archaeologia Bulgarica* 16 (2012), 47-66.

T. Lewit, "Oil and Wine Press Technology in its Economic Context: Screw Presses, the Rural Economy and Trade in the Late Antiquity", *Antiquité tardive* 20 (2012), 137-149.

I. Lockey, "Ancient Olive Oil Production and Rural Settlement", στο C. Ratté - P.D. De Staebler (επιμ.), *The Aphrodisias Regional Survey. Aphro-disias, V*, Mainz 2012, 203-238.

G.C. Maniatis, "The Byzantine Olive Press Industry: Organization, Technology, Pricing Strategies", *Byzantium* 82 (2012), 259-277.

P. Piraud-Fournet - A. de Sedouy, « Une huilerie des époques byzantine et omeyyade à Dharih (Jordanie). Description et fonctionnement. Fouilles de Dharih, V, 1 », *Syria* 89 (2012), 283-303.

B. Pitarakis, "Daily Life at the Marketplace in Late Antiquity and Byzantium", στο C. Morrisson (επιμ.), *Trade and Markets in Byzantium*, Washington, DC 2012, 399-426.

Βυζαντινά μέτρα για το λάδι και το κρασί, 412-416.

Byzantine measures for olive oil and wine, 412-416.

2013

O. Callot, « Les pressoirs du Massif Calcaire : une vision différente », στο G. Charpentier - V. Puech (επιμ.), *Villes et campagnes aux rives de la Méditerranée ancienne. Hommages à Georges Tate* (Topoi Suppl. 12), Lyon 2013, 97-109.

A. Izdebski, *A Rural Economy in Transition. Asia Minor from Late Antiquity into the Early Middle Ages* (Journal of Juristic Papyrology, Supplementary Series), Warsaw 2013.

A. Izdebski, "The Economic Expansion of the Anatolian Countryside in Late Antiquity: The Coast versus Inland Regions", στο L. Lavan (επιμ.), *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity* (Late Antique Archaeology 10), Leiden 2013, 343-376.

D. Jacoby, "Rural Exploitation and Market Economy in the Late Medieval Peloponnese", στο S. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2013, 213-275.

Για την ελαιοκαλλιέργεια και την εμπορία ελαιόλαδου, 233-245.

On olive cultivation and the trade of olive oil, 233-245.

P. Piraud-Fournet - C. Durand, « Une huilerie des époques byzantine et omeyyade à Dharih. Matériel céramique. Fouilles de Dharih, V, 2 », *Syria* 90 (2013), 409-436.

J. Seigne, « Des jardins, des oliviers et de la vigne aux portes de la cité. À propos de quelques installations agricoles de Gerasa de la Décapole », στο G. Charpentier - V. Puech (επιμ.), *Villes et campagnes aux rives de la Méditerranée ancienne. Hommages à Georges Tate* (Topoi Suppl. 12), Lyon 2013, 407-420.

I. Taxel, "The Olive Oil Economy of Byzantine and Early Islamic Palestine: Some Critical Notes", *Liber Annuus* 63 (2013), 361-394.

2014

- J. Haldon - N. Roberts - A. Izdebski - D. Fleitmann - M. McCormick - M. Cassis - O. Doonan - W. Eastwood - H. Elton - S. Ladstätter - S. Manning - J. Newhard - K. Nicoll - I. Telelis - E. Xoplaki, "The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology", *Journal of Interdisciplinary History* 45, Number 2, Autumn (2014), 113-161.
Παλυνολογικά και κλιματικά στοιχεία για τη βυζαντινή ελαιοκαλλιέργεια στη Μικρά Ασία.
Data on palynology and climate in Byzantine olive cultivation in Asia Minor.
- A. Pellettieri (επιμ.), *Identità euro-mediterranea e paesaggi culturali del vino e dell'olio: Atti del Convegno Internazionale di Studio promosso dall'IBAM-CNR nell'ambito del Progetto MenSALe Potenza, 8-10 Novembre 2013*, Foggia 2014.
- A. Pecci, "Produzione e consumo di olio e vino. Analisi dei residui organici in archeologia", 71-80.
- A.G. Yangaki, « Quelques réflexions sur le contenu (vin et huile) des amphores proto-byzantines : données et perspectives de la recherche », 89-104.
- I. Anagnostakis, « Le manger et le boire dans la Vie de Saint Nil de Rossano : l'huile, le vin et la chère dans la Calabre Byzantine Xe - Xle siècles », 179-196.
- M. Leontisini, "Butter and Lard instead of Olive Oil? Fatty Byzantine Meal", 217-230.
- Chr. Angelidi, "Illuminazione e ornamentazione nel Palazzo Imperiale di Costantinopoli", 241-248.
- G. Merianos, "Oil and Wine in Byzantine Alchemical Recipes", 249-259.
- T. Waliszewski, *Elaion. Olive Oil Production in Roman and Byzantine Syria-Palestine* (PAM Monographs 6), Warsaw 2014.

2015

- S. H. Al-Houdalieh, "The Oil Press Complex at Khirbat al-Tira", *The Jerusalem Quarterly* 62 (2015), 84-96.
- A. Diler - A. Kaan Şenol - Ü. Aydınoglu (επιμ.), *Olive Oil And Wine Production in Eastern Mediterranean during Antiquity / Antikçağ'da doğu Akdeniz'de Zeytinyağı ve Şarap Üretim Üretimi, International Symposium Proceedings 17-19 November 2011 Urla-Turkey*, Izmir 2015.
- Ü. Aydınoglu - A. Mörel - F. Kerem, "Olive Oil Production in Kanytellis, Rough Cilicia, in the Light of New Excavations", 51-63.
- A. Karnava - E. Kolia - E. Margaritis, "A Classical/Hellenistic Oil Pressing Installation in Foti-Vroskopos, Keos", 107-123.
- D. Van Limbergen, "Figuring out the Balance between Intra-regional Consumption and Extra-regional Export of Wine and Olive Oil in Late Antique Northern Syria", 169-189.
- D. Jacoby, "The Byzantine Social Elite and the Market Economy, Eleventh to Mid-Fifteenth Century", στο A. Frazier - P.J. Nold (επιμ.), *Essays in Renaissance Thought and Letters: in Honor of John Monfasani*, Leiden 2015, 67-86.

Π. Κατσώνη - Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι [Lexicon of Byzantine Terminology. Economic Terms]*, τόμ. ΙΙ, Θεσσαλονίκη 2015, 137-139.

Σχολιασμός και βιβλιογραφία των όρων *έλαιον, έλαιοπαρουχία, έλαιοπάροχος, έλαι-ώνης, έλαιωνία*.

Annotation and bibliography of the terms *έλαιον, έλαιοπαρουχία, έλαιοπάροχος, έλαι-ώνης, έλαιωνία* in Byzantium.

T. Lewit, "The Second Sea: Exchange between the Mediterranean and the Black Sea in Late Antiquity", *Post Classical Archaeologies* 5 (2015), 149-174.

E. Weiberg - I. Unkel - K. Kouli - K. Holmgren - P. Avramidis - A. Bonnier - F. Dibble - M. Finn - C. Katrantsiotis - Sh.R. Stocker - M. Andwinge - A. Izdebski - K. Baika - M. Boyd - C. Heymann, "The Socio-environmental History of the Peloponnese during the Holocene: Towards an Integrated Understanding of the Past", *Quaternary Science Reviews* 30 (2015), 1-26.

Παλυνολογικά για την ελαιοκαλλιέργεια.

Palynology of olive cultivation.

2016

Ξ. Αραπογιάννη, «Κατάλοιπα ελαιοτριβείων στην αρχαία Θουρία Μεσσηνίας» [Remains of olive presses in ancient Thouria of Messinia], <http://www.archaiologia.gr/blog/2016/06/13>.

Πιθανώς ελληνιστικά, ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά ελαιοτριβεία.

Probably Hellenistic, Roman and proto-Byzantine olive presses in Messenia, Peloponnese.

J. Haldon, *The Empire that would not die. The Paradox of Eastern Roman Survival 640-740*, Harvard University Press 2016.

Παλυνολογικά, 247-248 και ελαιοκομικά, 277-282.

Palynological data, 247-248 and olive cultivation, 277-282.

L.S. Shumilovskikh - M. Seeliger - S. Feuser - E. Novenko - F. Schlütz - A. Pint - F. Pirson - H. Brückner, "The harbour of Elaia: A palynological archive for human environmental interactions during the last 7500 years", *Quaternary Science Reviews* 149 (2016), 167-187. <https://doi.org/10.1016/j.quascirev.2016.07.014>.

Παλυνολογικά για την υστερορωμαϊκή και βυζαντινή ελαιοκαλλιέργεια στην Αιολία.

Palynological data on Late Roman and Byzantine olive cultivation in Elaia-Aeolis in Asia Minor.

E. Xoplaki - D. Fleitmann - J. Luterbacher - S. Wagner - J. F. Haldon - E. Zorita - I. Telelis - A. Toreti - A. Izdebski, "The Medieval Climate Anomaly and Byzantium: A Review of the Evidence on Climatic Fluctuations, Economic Performance and Societal Change", *Quaternary Science Reviews* 136 (2016), 229-252.

Παλυνολογικά για τη βυζαντινή ελαιοκαλλιέργεια στη Μακεδονία και τη Μικρά Ασία και η ελαϊκή οικονομία κατά την περίοδο 850-1300.

Palynological data on Byzantine olive cultivation in Macedonia and Asia Minor, and the olive economy in 850-1300 AD.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Ηλίας Αναγνωστάκης (εξώφυλλο, 12, 34, 52, 74, 224, 232, 266)
Αρχείο Κούππα ΙΙΕ/ΕΙΕ (503, 506, 507, 508)
Αρχείο Μ. Μαγκαπά (38, 39)
Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου του Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (390 πάνω, 395)
Βιβλιοθήκη της Βουλής, Συλλογή Χαρτών (397, 400)
Αναστασία Γιαγκάκη (170/εικ. 1) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου]
Θεόδωρος Δουκάκης (432)
Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου (208/εικ. 4) [σχέδιο Σ. Ντιντιούμη]· (212/εικ. 8) [φωτ. Ε. Παπαβασιλείου]
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Υπουργείο Πολιτισμού & Αθλητισμού/ΤΑΠ (238, 239)
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πιερίας (86, 87)
Γιάννης Καρανικόλας (116, 318, 438)
Ε. Κατσούρη (157) [τριδιάστατα σχέδια]
Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής (215/εικ. 19α, β) [Οι φωτογραφίες έχουν δημοσιευθεί στο *Με αφορμή μια στάμνα, Κατάλογος Έκθεσης*, ΚΜΝΚ, Αθήνα 1999, εικ. 26 και 86]
Μυκήνες, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας, ΥΠΠΟΑ/ΤΑΠ (97/εικ. 3, 109) [φωτ. Σοφοκλής Χατζησάββας]
© Μουσείο Μπενάκη/Φωτογραφικά Αρχεία (30, 32-33, 280, 282-283, 284, 300, 362, 418, 460) [φωτ. Δημήτριος Χαρισιάδης]
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου (208/εικ. 5, 209/εικ. 7, 212/εικ. 9) [Οι εικόνες δημοσιεύονται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου]
© Δημήτρης Ταλιάνης, 1993 (390 κάτω, 399) [Οι φωτογραφίες έχουν δημοσιευθεί στο *Κέρκυρα, Ιόνιον φως*, εκδόσεις Τοπίο, Αθήνα 1993, σ. 157, 171]
Φωτογραφικό Αρχείο ΠΙΟΠ (82, 114-115, 152, 250, 294, 304, 328, 364, 388, 410, 420, 434, 448, 454, 468, 478-479, 480, 488) [φωτ. Βασίλης Γεωργιάδης]· (340, 524) [φωτ. Βασίλης Καραβασιλογλου]· (152, 166, 204, 462) [φωτ. Θανάσης Κοττάς]· (346) [φωτ. Γιώργος Μαργακός]· (286) [φωτ. Ευάγγελος Στουρνάρας]· (516, 518, 519, 520) [Makebelieve]
Σοφοκλής Χατζησάββας (98/εικ. 5, 99/εικ. 7β, 102/εικ. 10, 104, 105, 106, 107/εικ. 14β, 108/εικ. 16α) [σχέδια Ανδρέας Κάππος]· (97/εικ. 4) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Κορινθίας]· (99/εικ. 7α) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους]· (101) [Οι φωτογραφίες δημοσιεύονται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Σερρών]· (107/εικ. 15) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου]· (108/εικ. 16β) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου]
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού (170/εικ. 2) [ΒΚ 2644, φωτ. Αναστασία Γιαγκάκη]
The Archäologische Staatssammlung München (237) [Bavarian State Archaeological Collection, φωτ. Konrad Rainer]
© The Trustees of the British Museum. All rights reserved (94 πάνω)
Museum of Fine Arts, Boston (94 κάτω) [Μελανόμορφος σκύφος ©2019, Museum of Fine Arts, Boston]
University of Southampton, 2005 (208/εικ. 2) [Roman Amphorae: a digital resource]
Μιχαηλίδης, Δ. - Μπακιρτζής, Χ. 2003, «“Αραβικοί” αμφορείς στην Κύπρο», *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα, σ. 125 (214/εικ. 16) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου]
Πλυτάς, Α. 2007, *Βιομηχανική ελαιουργία*, ΠΙΟΠ, Αθήνα, σ. 17 (522/εικ. 7) [φωτ. Μαρία Μαυροειδή]
Πούλου-Παπαδημητρίου, Ν. 2008, «Βυζαντινή κεραμική από την Ελεύθερνα: Η στέρνα της Αγίας Άννας», στο Θ. Καλπαζής - Ν. Πούλου κ.ά., *Ελεύθερνα, Τομέας ΙΙ. 3. Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, σ. 176 (213/εικ. 13) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου]
Arthur, P. 1992, “Amphorae for Bulk Transport”, στο F. D’Andria - D. Whitehouse (επιμ.), *Excavations at Otranto, Vol. II: The Finds*, Lecce, εικ. 7:2, 7:3 (214/εικ. 17β) [Το σχέδιο δημοσιεύεται με την άδεια του P. Arthur]
Bass, G.F. - van Doorninck, F.H.Jr. (επιμ.) 1982, *Yassi Ada I. A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, Texas, σ. 156, εικ. 8-1 (208/εικ. 1) [Η φωτογραφία δημοσιεύεται με την άδεια του G.F. Bass]
Drachmann, A.G. 1932, *Ancient Oil Mills and Presses*, Copenhagen, σ. 142 (98/εικ. 6)
Frankel, R. - Avitsur, S. - Ayalon, E. 1994, *History and Technology of Olive Oil in the Holy Land*, Arlington V.A: Olearius (102/εικ. 9)
Frankel, R. 1999, *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and other Mediterranean Countries*, Sheffield Academic Press (JSOT/ASOR Monograph 10), Sheffield (118-125) [σχέδια: Hagit Tahan]
Günseinen, N. 1989, « Amphores byzantines dans les musées turcs », στο V. Déroche - J.-M. Spieser (επιμ.) 1989, εικ. 5, 12, 13 (213/εικ. 12, 214/εικ. 14, 15) [Οι εικόνες δημοσιεύονται με την άδεια της N. Günseinen]
Hayes, J.W. 1992, *Excavations at Sarachane in Istanbul. Vol 2, The Pottery*, Princeton, εικ. 57, 24, 25.10 (209/εικ. 6, 212/εικ. 11, 214/εικ. 17α)
Hayes, J.W. 2003a, “Hellenistic and Roman Pottery Deposits from the ‘Saranta Kolones’ Castle Site at Paphos”, *BSA* 98, εικ. 32 (212/εικ. 10)
Portale, E.Ch. - Romeo, I. 2001, “Contentitori da trasporto”, στο A. Di Vita (επιμ.), *Gortina V.3, I Materiali*, Padova, πίν. LXXIII, a. (208/εικ. 3) [Το σχέδιο δημοσιεύεται με την άδεια της E.Ch. Portale]
Sanders, G. 1993, “Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988-01. Preliminary Report, Part 1”, *BSA* 88, σ. 270, εικ. 7 (215/εικ. 18) [Τα σχέδια δημοσιεύονται με την άδεια του G. Sanders]

